

KONFERENCJE

DOI 10.48261/pis234224

MARTA MARCINKIEWICZ

Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej

ORCID: 0000-0001-9832-5476

SPRAWOZDANIE Z OGÓLNOPOLSKIEJ KONFERENCJI NAUKOWEJ „FILMOWCY W RZECZYWISTOŚCI POLITYCZNEJ POLSKI LUDOWEJ”, SZCZECIN, 23–24 MAJA 2023 ROKU

Kierowany przez dr. hab. Sebastiana Ligarskiego projekt badawczy „Twórcy, dziennikarze i naukowcy wobec władz komunistycznych” dał się poznać jako solidna seria naukowa, ale też – z racji rozległości podejmowanej tematyki – przyzwyczyił nas do częstych spotkań specjalistów.

Pomysłodawcą konferencji „Filmowcy w rzeczywistości politycznej Polski Ludowej” był dr Filip Gańczak z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Zaproszonych gości – znawców literatury, filmu i cenzury w PRL – w szczecińskim „Przystanku Historia” powitał tamtejszy naczelnik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN, a zarazem koordynator projektu, który przedstawił zakładane cele organizacyjne i merytoryczne kolejnych sesji oraz zapowiedział opublikowanie tomu pokonferencyjnego, który ma się ukazać w ramach projektowej serii wydawniczej. Zarządzanie kinematografią w PRL, cenzura, postawy polityczne filmowców oraz rola ich dzieł w systemie propagandy państwa komunistycznego to tylko część zagadnień, które miały zostać poruszone w ciągu dwóch dni omawianego spotkania.

W pierwszym panelu, poprowadzonym przez dr. Gańczaka, wzięło udział czworo prelegentów. Profesor dr hab. Dorota Skotarczak z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w wystąpieniu zatytułowanym „Próby rozliczeń z »minionymi etapami« w kinie PRL” wskazywała, że do 1989 r. w żadnym filmie nie zakwestionowano mitu narodzin komunistycznej Polski ani dogmatu przyjaźni polsko-sowieckiej. Kto nie opowiadał

się po stronie władzy ludowej (np. żołnierze, którzy zostali w lesie), był przedstawiany negatywnie i musiał być potępiony. O ile na fali „odwilży” zezwolono na rozrachunki z czasami stalinizmu, o tyle nie było podobnego zjawiska dotyczącego okresu rządów Władysława Gomułki, gdyż nie wyraził na to zgody jego następca, Edward Gierek. Taką wspaniałomyślnością nie wykazali się ci, którzy sprawowali rządy w latach osiemdziesiątych. Pozwolili oni na rozliczenia zarówno z Solidarnością, jak i ze swoimi poprzednikami i całym okresem gierkowskim – ludzi z lat siedemdziesiątych w filmie przedstawiano jako wręcz nierozgarniętych – konstatowała referentka.

Kolejny prelegent, dr hab. Jakub Bobrowski, prof. Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, przedstawił „Dyskursywny obraz wrogów ustroju w filmie milicyjnym”. Omówił stereotypy pojawiające się w tej kategorii obrazów: członek AK to przestępca, badylarze, biznesmeni i prywaciarze to ludzie prowadzący rozwiązły tryb życia, romanujący i rozwodnicy, emigranci to homoseksualiści, partyzanci zaś to ludzie bez rodzin i szpiedzy porzucający ojczyznę. Miał ich cechować materializm, jeździli luksusowymi samochodami, mieszkali w willach i mieli dużo dolarów, byli brutalni i prowadzili przestępczy tryb życia.

Profesor Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy dr hab. Joanna Szczutkowska przedstawiła referat „Kinematografia PRL w stosunkach międzynarodowych – sukcesy i incydenty”, w którym skupiła się na latach siedemdziesiątych XX w. – okresie znanym z odprężenia w stosunkach Wschód–Zachód. Polska kinematografia odnosiła wówczas liczne sukcesy na festiwalach międzynarodowych, a kultura i film stały się ważnym narzędziem polityki zagranicznej PRL oraz środkiem promowania socjalizmu i kreowania jego propagandowego wizerunku.

Ostatni w prelegentów tego panelu, dr hab. Krzysztof Kornacki, prof. Uniwersytetu Gdańskiego, swoje wystąpienie, zatytułowane „Polscy Bracia Warner”, poświęcił kierownikom zespołów filmowych w okresie Października '56, którzy przestali być stalinowskimi propagandystami i „przypomnieli sobie”, jaką funkcję powinno pełnić prawdziwe kino.

Pytania, które padały podczas dyskusji, dotyczyły m.in. rozrachunków z Polską międzywojenną do momentu, w którym zaczęto lepiej o niej mówić. Profesor Skotarczak zwróciła uwagę na to, że lata 1918–1939 z zasady były piętnowane i stale dyskredytowane, podobnie jak okres Polski szlacheckiej i ziemiańskiej. Nieco łagodniej zaczęto patrzeć na te tradycje pod koniec lat sześćdziesiątych (czas premiery *Pana Wołodyjowskiego*) i w następnej dekadzie, kiedy to przyszła moda retro – na dwudziestolecie międzywojenne, stare meble i skrzynie. Wtedy też nastąpił wysyp filmów, których treść osadzano w realiach II Rzeczypospolitej. Jej elity co prawda były krytykowane, ale zaczęto dostrzegać inne uroki: piękne stroje, samochody itp. Ukoronowaniem tego okresu były filmy *Trędowata*, *Hallo Szpicbródka*, *czyli ostatni występ króla kasiarzy* czy *Znachor*.

Gorącą dyskusję kontynuowano w kularach.

Kolejny panel, prowadzony przez dr hab. Ligarskiego, został poświęcony zagadnieniu Służby Bezpieczeństwa. Pierwszy z prelegentów, dr Gańczak, występując z referatem zatytułowanym „Filmowcy i Służba Bezpieczeństwa”, zachęcał historyków do badań nad związkami tej formacji ze środowiskiem filmowym, ponieważ – jak stwierdził – dotąd z zasobów archiwów IPN, dotyczących tej tematyki, korzystali głównie dziennikarze.

Prelegent, dokonując przeglądu publikacji prasowych, poświęconych współpracy ludzi filmu ze służbami PRL czy nieudanym próbom werbunków, przypomniał publikacje dotyczące m.in. Macieja Damięckiego, Marka Piwowskiego, Piotra Fronczewskiego, Bożeny Dykiel, Tomasza Dedka, Kazimierza Kutza, Krzysztofa Zanussiego, Jerzego Lipmana, Zygmunta Kałużyńskiego, Andrzeja Wajdy i Jerzego Zelnika. W publikacjach tych dominowały *case studies* – analizy wybranych przypadków, jednak na wysokim poziomie, choćby dzięki konfrontacji zgromadzonego materiału z wypowiedziami zainteresowanych.

Archiwista szczecińskiego oddziału IPN, dr Tomasz Błaszak, w wystąpieniu zatytułowanym „Kooperacja w świecie bajek. Służba Bezpieczeństwa wobec bielskiego oddziału Hanna-Barbera Poland w latach 1987–1990” przedstawił m.in. przyczyny zainicjowania przez Amerykanów współpracy ze studiem filmów rysunkowych w Bielsku-Białej. Zależało im zarówno na szybkiej oraz taniej produkcji, jak i na rynku wschodnioeuropejskim. Referent zwrócił uwagę także na skutki tej współpracy – pozytywne (takie jak stabilizacja finansowa bielskiej firmy w czasie wspólnych działań, wdrożenie zachodnich technik animacji i unowocześnienie studia), a także negatywne (jak drenaż kadrowy strony polskiej i jej załamanie finansowe po zakończeniu współpracy).

Jednym z zadań SB była inwigilacja społeczeństwa polskiego. Radosław Poboży, kustosz archiwalny IPN w Warszawie, w referacie „SB jako wytwórnia filmowa (zespół realizatorów filmowych »Sektor«)” zwrócił uwagę na wykorzystywanie przez funkcjonariuszy tej służby aparatury fotograficznej, zarekwirowanej osobom prywatnym. Możliwości, które daje film, zauważono w latach sześćdziesiątych, a materiały, zbierane w ten sposób przez funkcjonariuszy pracujących na co dzień w tzw. obserwacji, wykorzystywano m.in. do szkoleń i propagandy. Dopiero z czasem w MSW zainwestowano w rozwój techniczny. Od 1975 r. można mówić o wspomnianym w tytule „Sektorze”, chociaż koncepcję wytwórni filmów dla resortu rozwijano w latach kolejnych.

Arkadiusz Serwa, na co dzień pracownik Izby Pamięci Strzelecka 8 w Warszawie, swoje wystąpienie poświęcił działaniom SB, dotyczącym Zbigniewa Sawana, jednego z czołowych amantów polskiego filmu, grającego przed II wojną światową i po jej zakończeniu, związanego z aktorkami kina przedwojennego: Marią Malicką, a następnie Lidią Wysocką. W czasie wojny Sawan został uwięziony w KL Auschwitz. Powstałe po 1945 r. komisje weryfikacyjne, które analizowały zachowanie środowiska filmowego w czasie okupacji, ukarały go surową naganą za granie podczas wojny, z czasem pojawiły się wobec niego także zarzuty znęcania się nad współwięźniami w obozie. Z akt rozpracowania Sawana wynika silne dążenie do udowodnienia mu takich zachowań, choć – poza jednym donosem – brakowało na nie dowodów. Ostatecznie działania UB zakończyły się niepowodzeniem, aktorowi ani nie postawiono zarzutów prawnych, ani go nie zwerbowano. Podczas gorącej dyskusji, która rozgorzała po wygłoszeniu referatów, szczególne zainteresowanie wzbudził szczeciński wątek życiorysu Sawana, padały również pytania o potencjał źródeł wytworzonych przez SB i ambicje artystyczne funkcjonariuszy.

Kolejną sesję kierował dr hab. Kornacki. Pierwsza prelegentka, prof. dr hab. Kamila Budrowska, reprezentująca Uniwersytet w Białymstoku, podjęła temat cenzury w adaptacjach filmowych dzieł polskiej literatury pięknej. Skupiła się na przypadku Tadeusza

Konwickiego, wybitnego pisarza i filmowca, który za pomocą debiutanckiego filmu *Ostatni dzień lata* z 1958 r. rozliczał się z własnego akcesu do socrealizmu. Następnie głos zabrał pracownik Europejskiego Centrum Solidarności w Gdańsku Arkadiusz Bilecki, który swoje wystąpienie zatytułował „*Gastarbeiterzy i abnegaci, czyli generał Jaruzelski ogląda Fuchę Jerzego Skolimowskiego*”. Film ten, nagrodzony w 1982 r. Złotą Palmą w Cannes, był jednym z najważniejszych zagranicznych obrazów fabularnych, odnoszących się do doświadczenia polskiej Solidarności. Jego pierwszy publiczny pokaz w PRL odbył się dopiero trzy lata później. Prelegent przekonywał, że telewizyjny pokaz *Fuchy* był częścią akcji polaryzowania nastrojów wokół wyborów parlamentarnych. Ostatni zabrał głos Jarosław Grzechowiak, doktorant z Uniwersytetu Łódzkiego, który przybliżył historię powstawania ostatniego serialu szpiegowskiego PRL pt. *Kryptonim Turyści* w reżyserii Jerzego Obłamskiego. Scenariusz serialu Jerzy Grzymkowski oparł na kanwie historii wykrycia siatki szpiegowskiej NATO (afery Rychlińskiego i Cichego). Autor wykorzystał obszerne materiały z archiwum Ośrodka Dokumentacji i Zbiorów Programowych Telewizji Polskiej oraz IPN.

Pierwszy dzień konferencji zakończono nader ciekawym panelem dyskusyjnym z udziałem dwóch reżyserów: Rafała Lewandowskiego z Warszawy, twórcy filmów fabularnych (m.in. *Kret* z 2010 r., z Borysem Szycem i Marianem Dziędzielem w rolach głównych), a także obrazów dokumentalnych, historycznych i biograficznych, oraz Macieja Jaszczaka (połączenie z Wielkiej Brytanii), autora m.in. filmu o współpracującym z SB Jerzym Lipmanie. Prowadzący panel dr Gańczak pytał m.in. o debiut fabularny Lewandowskiego, genezę *Kreta*, trudną drogę do jego premiery oraz reakcję środowiska na „film o lustracji”, kłopoty z pozyskaniem aktorów do gry, aż po pozytywne reakcje po premierze. Nie sposób przytoczyć w krótkiej formie niniejszego sprawozdania nader ciekawej rozmowy reżyserów, poruszających temat współczesnych „półkowników”, czyli obrazów, które do dziś nie zostały wyemitowane przez Telewizję Polską, jak choćby wspomniany film o Lipmanie. Jest to temat przemilczany i wstydlivy. Pozostaje mieć nadzieję, że organizatorzy konferencji, przygotowując publikację pokonferencyjną, pochylą się także nad przygotowaniem stenogramu rozmowy z reżyserami, którą można określić jako druzgocącą ocenę polskiego środowiska telewizyjno-filmowego.

Drugi, a zarazem ostatni dzień konferencji otworzył panel prowadzony przez prof. Budrowską. Pierwszy prelegent, filmoznawca i dziennikarz filmowy, dr Piotr Śmiałowski, przedstawił historię budynku przy ul. Puławskiej 61 w Warszawie, który reprezentował codzienne życie filmowców w PRL. Patrycja Resel z łódzkiego oddziału IPN wzięła na warsztat bardzo popularny w powojennej kinematografii motyw kolaboracji z okupantem niemieckim w latach 1939–1945. Dokonała przeglądu filmów fabularnych, analizując m.in. obrazy: *Zakazane piosenki* z 1946 r. w reż. Leonarda Buczkowskiego, *Ulica Graniczna* z 1948 r. w reż. Aleksandra Forda, *Czas przeszły* z 1961 r. w reż. Leonarda Buczkowskiego i Mieczysława Waśkowskiego, kryminalny *Morderca zostawia ślad* z 1967 r. w reż. Aleksandra Ścibora-Rylskiego, *Kiedy miłość była zbrodnią* z tegoż roku w reż. Jana Rybkowskiego, *Znicz olimpijski* z 1970 r. w reż. Lecha Lorentowicza, *Umarli rzucają cień* z 1978 r. w reż. Juliana Dziedziny, *Miłość ci wszystko wybaczy* z 1982 r. w reż. Janusza Rzeszewskiego, *Na straży swej stać będą* z 1983 r.

w reż. Kazimierza Kutza, *Wedle wyroków twoich* z tegoż roku w reż. Jerzego Hoffmana, *W cieniu nienawiści* z 1985 r. w reż. Wojciecha Żółtowskiego oraz *Oszołomienie* z roku 1988 w reż. Jerzego Sztwiertni. Michał Dondzik z Uniwersytetu Łódzkiego skupił się na strukturach kolaudacji, które stały się kanwą do omówienia metod cenzury filmów fabularnych Krzysztofa Zanussiego takich jak: *Twarzą w twarz* z 1967 r., *Struktura kryształu* z 1969 r., *Góry o zmierzchu* z 1970 r., *Iluminacja* z 1973 r. i *Barwy ochronne* z 1976 r. Historyk rzeszowski, Ryszard Woszczak, przygotował referat o wpływie cenzury na działalność polskiej szkoły filmowej w latach 1957–1960, a ostatni z referentów, dr hab. Piotr Kardela z Delegatury IPN w Bydgoszczy, skupił się na zabezpieczeniu operacyjnym czterech ogólnopolskich festiwali filmowych w Olsztynie w latach 1977–1980. Podczas ich trwania w pokazach filmowych i dyskusjach uczestniczyli znani w całym kraju aktorzy, reżyserzy, scenarzyści oraz dziennikarze filmowi i telewizyjni, jednak – jak zauważył referent – SB szczególnie interesowała się Beatą Tyszkiewicz, Barbarą Wrzesińską, Agnieszką Holland.

Kolejna sesja, prowadzona przez dr. Gańczaka, była poświęcona znanym reżyserom. Pierwszy z referentów, Bartosz Januszewski z gdańskiego oddziału IPN, przedstawił sylwetkę Leonarda Buczkowskiego, człowieka dwóch epok filmowych, cenionego twórcę przedwojennego, który jako jeden z nielicznych z powodzeniem współtworzył kinematografię także po 1945 r. Natomiast Marek Barton z Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk skupił się na uzupełnieniu mało znanych faktów z życiorysu reżysera *Krzyżaków*, Aleksandra Forda. Na warsztat wziął okres od początku jego służby w armii Berlinga do końca funkcjonowania „Czołówki Filmowej”, której Ford był kierownikiem. Kolejny prelegent, dr Paweł Fornal z rzeszowskiego oddziału IPN, przedstawił dwie twarze reżysera dokumentalisty Jerzego Vaulina, przedwojennego harcerza, w czasie wojny żołnierza Szarych Szeregów i Armii Krajowej, przydzielonego do Kedywu, uczestnika akcji „Burza”, a po wojnie zwerbowanego przez Urząd Bezpieczeństwa / Służbę Bezpieczeństwa do współpracy agenturalnej pod pseudonimami „Mewa” i „Moskit” (1945–1973). Vaulin związał się z wytwórnią filmową „Czołówka” i służąc ówczesnej władzy, tworzył przede wszystkim nagradzane filmy propagandowe o tematyce żołnierskiej. W 1946 r. dokonał zabójstwa małżeństwa Antoniny i Jana Żubrydów, do końca życia obstając, że zrobił to w samoobronie. Referent omówił przebieg śledztwa i procesu toczącego się przed Sądem Okręgowym w Krośnie i Sądem Apelacyjnym w Rzeszowie w latach 1999–2002. Odpowiedział także na pytanie o wpływ współpracy agenturalnej Vaulina z tajnymi służbami PRL na jego karierę scenarzysty i reżysera filmowego. Adam Kuź z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy przedstawił ekranizację powieści *Tylko Beatrycze* Teodora Parnickiego w reżyserii Stefana Szlachtycza jako ciekawy przyczynek do historii polskiego filmu, pokazując uwikłanie środowiska filmowego PRL w rozgrywki personalne i polityczne. Ostatni z referentów, dr Paweł Warot z Oddziału IPN w Gdańsku, w wystąpieniu zatytułowanym „IO – tytuł nie tylko filmowy” przedstawił postać wielokrotnie wspomnianego w czasie konferencji Jerzego Skolimowskiego, ze szczególnym uwzględnieniem jego werbunku przez SB.

Sesję końcową poprowadziła prof. Skotarczak. Pierwszy z prelegentów, dr Przemysław Benken ze szczecińskiego oddziału IPN, na przykładzie polskiego filmu wojennego *Nie*

ma powrotu *Johnny* z 1969 r. przedstawił propagandowy obraz konfliktu w Indochinach. Doktor hab. Ligarski wziął na warsztat obraz *Jarzębina czerwona* Ewy i Czesława Petelskich z 1969 r., opowiadający historię walk o Kołobrzeg w marcu roku 1945. Film ten, oparty na motywach powieści *Frontowe drogi* Waldemara Kotowicza, został wyprodukowany z ogromnym rozmachem i stanowił jeden z największych sukcesów (nie tylko artystycznych, lecz także kasowych) Zespołu Filmowego „Profil”. Prelegent skupił się na odnalezionych protokołach z kolaudacji filmu. Okazało się, że o ile początkowo Petelscy musieli wysłuchać sporo niepochlebnych uwag od jej uczestników, o tyle ostatnia jej faza była wielkim peanem na cześć twórców, szczególnie ze strony kadry wojskowej. Dziś *Jarzębina czerwona* jest niewątpliwie jednym z najważniejszych filmów wojennych okresu PRL. Doktor Emil Sowiński z Katedry Filmu i Mediów Audiowizualnych Uniwersytetu Łódzkiego w wystąpieniu zatytułowanym „Młodzi filmowcy *incognito*” zajął się produkcją filmową z okresu stanu wojennego na przykładzie działalności producenckiej Studia Filmowego im. Karola Irzykowskiego. Prelegent szczegółowo przeanalizował działania kierownictwa studia, które umożliwiły powstanie filmów fabularnych i dokumentalnych, uznawanych po latach za opozycyjne. Dr hab. Barbara Techmańska z Uniwersytetu Wrocławskiego wystąpiła z prelekcją zatytułowaną „Nauczyciel w kinematografii PRL – między rzeczywistością a propagandą”. Referentka poddała analizie trzy filmy powstałe między rokiem 1947 i 1981: *Jasne łany*, *Agnieszka 46* i *Konopielkę*, na podstawie których zestawiała wizję pedagoga prezentowaną w prasie, literaturze, wspomnieniach i oficjalnych wypowiedziach władz z portretem, który pojawił się w przekazie filmowym. Skonstatowała, że prezentowany w omawianych obrazach wizerunek nauczyciela odpowiadał wizji kreowanej przez władze – pedagog uczył zgodnie z obowiązującą ideologią, był podporą systemu i przedstawicielem władzy w terenie.

Kinematografia PRL dotykała wielu spraw obyczajowych, dotyczących życia codziennego, również tych związanych z medycyną. Ostatni z prelegentów konferencyjnych, dr n. med. Marcin Kolwicz, politolog i specjalista nauk o zdrowiu z Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie, zajął się właśnie tematyką medyczną w filmie fabularnym okresu 1945–1989. Problem zdrowia publicznego, troska o higienę, etos lekarza, problemy etyczne (życie i śmierć), relacje lekarz–pacjent, medycyna oficjalna i naturalna, wpływ choroby na życie rodziny – zagadnienia te pojawiały się we wszystkich rodzajach obrazów, od seriali obyczajowych, jak *Doktor Ewa* z 1970 r. w reż. Henryka Kluby czy *Zaraza* z roku 1971 w reż. Romana Załuskiego, przez filmy tzw. kina moralnego niepokoju, na komediach kończąc.

Spotkanie poświęcone tematyce historyczno-filmowej nie mogło być nużące, to oczywiste. Referenci, którzy reprezentowali różne dziedziny nauki – od filologów, przez historyków, archiwistów, filmoznawców, na specjalistce medycyny społecznej kończąc – przygotowali nader interesujące wystąpienia, uzupełnione o prezentacje fragmentów filmów, zdjęć i dokumentów. Każdy panel kończył się ożywioną dyskusją, kontynuowaną w kularach, zgłoszono wiele postulatów badawczych, a widzów z sali do zadawania pytań prelegentom nie zniechęcała nawet późna godzina. Pozostaje mieć nadzieję, że organizatorom uda się zebrać materiał z omawianej konferencji w celu jego opublikowania.

MARTA MARCINKIEWICZ – doktor nauk humanistycznych, główny specjalista w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej. Autorka m.in. nagrodzonej w konkursie Europejskiego Centrum Solidarności książki *Ośrodki odosobnienia 1981–1982. Wierchowo Pomorskie, Jaworze, Darłówek i Głębokie* (Gdańsk 2016), edycji *Dziennika z internowania* Tadeusza Dziechciowskiego (Szczecin 2011) czy – wspólnie z Sebastianem Ligarskim – albumu poświęconego fenomenowi prasy tzw. drugiego obiegu w PRL *Papierem w system* (Warszawa 2010). Koordynatorka prac nad *Encyklopedią Solidarności* w regionach Pobrzeże, Pomorze Zachodnie i Gorzów Wielkopolski.

MARTA MARCINKIEWICZ – PhD in humanities, chief specialist at the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance. Author of, among other things: the book *Ośrodki odosobnienia 1981–1982. Wierchowo Pomorskie, Jaworze, Darłówek i Głębokie* [Detention centres 1981–1982. Wierchowo Pomorskie, Jaworze, Darłówek i Głębokie] (Gdańsk 2016), awarded in the competition of the European Solidarity Centre, the edition of Tadeusz Dziechciowski's *Dziennik z internowania* [Diary of Internment] (Szczecin 2011), and – together with Sebastian Ligarski – an album devoted to the phenomenon of the so-called second circulation press in the Polish People's Republic, *Papierem w system* [With paper against the system] (Warsaw 2010). Coordinator of work on the Encyclopedia of Solidarity in the regions of Pobrzeże, Western Pomerania, and Gorzów Wielkopolski.